

I.V. Ковальчук,
аспірантка
(Львівський національний університет
ім. І. Франка)
(Науковий керівник доцент В.М. Кольбенко)

Передумови виникнення інституту усиновлення на території України

Ключові слова: усиновлення, усиновлювач, усиновлений, батьківська влада.

Становлення процедури усиновлення та розуміння його змісту було закладено ще в часи родового суспільства, а пізніше розвинулось у перших державних цивілізаціях Стародавнього Сходу та античних державах. Згодом цей інститут розвинувся і на території сучасної України за часів Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

Метою цієї статті є дослідження передумов виникнення одного з найважливіших інститутів сімейного права України – інституту усиновлення.

Проблемами сімейного права взагалі і усиновлення, зокрема, у царській Росії займалися такі вчені як С.П. Григоровський, В.П. Максимов, Н.С. Ніколін, П.С. Ципкін, М.Ш. Шимановський, І.В. Гессен та інші. Дослідженнями у галузі радянського сімейного права займалися В.Г. Каплан, А.А. Азізова, Л.О. Кузьмічова, О.М. Русанова, Г.М. Свердлов, М.О. Матвієвський та інші. На сьогоднішній день видатними науковцями у галузі сімейного права взагалі та інституту усиновлення зокрема є З.В. Ромовська, Ю.С. Червоний, О.В. Калітенко, Г.С. Волосатий, М.А. Логвинова, В.С. Яковенко та багато інших.

Усиновлення – за родового ладу і взагалі в первісному суспільстві мало надзвичайно широке застосування та носило різноманітні форми. Родовий союз

був єдиним середовищем, в якому індивід знаходив не лише безпеку і можливість матеріального існування, але і всі умови для соціального та релігійного спілкування. Адже якщо людина повинна була покинути свій власний рід, рятуючись від переслідувань кровних месників, або її рід вимерав від хвороб або гинув у війні – їй лишалось або мати жалюгідне, майже неможливе існування як безридного outlaw (поза правом), або бути прийнятою (адаптованою) чужим родом.

У давньогрецьких містах-державах, усиновлення служило єдиним корективом соціального безправ'я численних чужинців, що стояли поза родовими організаціями. Нарешті, адаптування часто навіть цілих чужих родів повинні було сприяти створенню великих суспільних союзів.

Значного поширення процедура усиновлення отримала у Вавилоні. Досить часто вона була продиктована бажанням одержати безкоштовні робочі руки для сім'ї. Раби коштували дорого і їх було не так багато, як пізніше в Греції та особливо у Римі. Усиновлення здійснювалося також з метою узаконення позашлюбних дітей, зокрема дітей від рабинець.

Але своє перше юридичне визнання інститут усиновлення отримав у правовій системі Стародавнього Риму. Виключно національним інститутом римських громадян був так званий інститут батьківської влади.

Така влада розповсюджувалась на дітей народжених у законному шлюбі, а також узаконених або усиновлених.

Усиновлення відповідно до правових норм Стародавнього Риму – це встановлення батьківської влади над чужими дітьми, з якими батько не був пов'язаний кровними узами [4, 9].

Форми усиновлення розрізнялися залежно від того, хто усиновлювався: усиновлення особи власних прав називалося *agrogatio*, а усиновлення особи чужих прав (підвладної) – *adoptio*.

Agrogatio в стародавні часи здійснювалося в народних зборах по куріях за участю жерців у присутності як усиновителя, так і усиновлюваного. Після встановлення обставин усиновлення, засвідчення згоди обох зацікавлених сторін, з'ясування різниці у віці між усиновителем і усиновлюваним (щоб усиновлення відповідало природі, різниця у віці мала бути не менш ніж 18 років) жрець зачитував народним зборам заяву про усиновлення. Отже, усиновляти і бути усиновленим в такій формі могли лише ті особи, які мали право брати участь у народних зборах. А тому жінка не могла усиновляти сама і бути удочереною. Не можна було усиновляти і неповнолітніх, які також не були членами зборів в силу свого віку. Але пізніше з падінням ролі зборів відпала потреба в санкціонуванні усиновлення народними зборами. Разом з тим в імператорський період була скасована і заборона усиновлення неповнолітніх.

За формою *adoptio* батько усиновленого ніби продавав його за допомогою *mancipatio* якій-небудь сторонній довірній особі. Якщо такий продаж відбувався вдруге і втретє, то в процес вступав усиновитель, який для форми пред'являв віндікаційний позов проти довірної особи, котра не заперечувала проти позову, внаслідок чого претор передавав усиновлюваного усиновителю. *Adoptio*, на відміну від *agrogatio* – це приватно-правовий акт, а тому для цієї форми не було обмежень щодо усиновлення неповнолітніх і жінок. Навпаки, для дочок і внуків достатньо було одноразової *mancipatio*.

Згідно з правом Юстиніана арогація проводилась шляхом отримання на це імператорського рескрипту, а адопція – шляхом занесення у судовий протокол згоди колишнього домовласника усиновлюваного з усиновителем в присутності усиновлюваного [5, 73–74].

Християнські імператори до Юстиніана I включно вносили лише деякі незначні корективи в юридичну природу усиновлення. В Інституціях, Дигестах і Кодексі Юстиніана, усиновлення визнавалось таким цивільно-правовим актом, за допомогою якого усиновитель, виконавши певні вимоги і формальності закону, приймав у сім'ю як сина чи онука іншу особу із усіма особистими і майновими наслідками.

Значно більша увага усиновленню як цивільно-правовому акту приділялася у Василіках (Царські книги) імператора Лева VI Мудрого, а саме в першому титулі XXXIII-ї книги, 53 параграфи якої присвячені усиновленню. В подальшому до цивільного законодавства Візантії вносилися незначні зміни та доповнення. Так в XXVI-й новелі імператора Лева Мудрого було узаконено право на усиновлення для всіх євнухів, які були його позбавлені [9, 12–20], а вже у XXVII-й новелі імператор Лев Мудрий дозволив усиновлення усім без виключення особам.

Інші пам'ятки візантійського цивільного права містили норми, що стосуються усиновлення в *Epitome* (920 р.), в *Синописі* Василік (X ст.), частково в *Пирі* (XI ст.) тощо, але всі вони повторювали правові норми Василік та новел імператора Лева Мудрого.

Таким чином, відповідно до юридичної практики середньовічної Візантії, усиновлення здійснювалось добровільно з дотриманням інтересів усиновлюваного. Метою усиновлення було збереження продовження роду усиновителів, а також спадкування їх майна. Усиновлений вважався спадкоємцем за самим актом усиновлення, навіть якщо усиновителями не було складено заповіту, при чому ніхто з рідних дітей та родичів усиновителів не міг позбавити його цього права. Винні в порушенні цієї норми підля-

гали покаранню у вигляді грошового штрафу на користь усиновленого та державної казни, а також церковним карам.

Проте поряд з юридичною стороною усиновлення, існувала не менш важлива – церковна сторона. В перші століття християнства усиновлення у Візантії мало виключно юридичний характер, але поступово процедура усиновлення поповнилась ще одним актом – церковним, котрий з часом набув навіть важливішого значення [8, 15].

Спочатку церковне освячення усиновлення здійснювалось окремими молитвами. Вже імператор Анастасій у своїй Конституції 517 р. засвідчував те, що усиновлення здійснювалось через Божественні молитви. Так само описував цей процес і імператор Юстиніан в Конституції 519 р. Після 519 р. церковне освячення усиновлення стало обов'язковим. Так, Трульський собор 691 р. в своєму 53 правилі визначав, що церковне освячення усиновлення є важливішим, ніж цивільна процедура. Він же визначав, що шлюб між усиновителем та усиновлювачем є неможливим.

Церква не лише освячувала усиновлення, але й слідкувала за подальшою долею усиновителів та усиновлених, і у випадку порушення прав усиновлених притягувала усиновителів до суду. Таким чином, візантійська церква охороняла інститут усиновлення від різноманітних зловживань, що стосувалися взаємовідносин батьків та усиновлених ними дітей.

Історичні джерела свідчать, що перші виховні будинки для покинутих дітей з'явилися при церквах м. Кесарія (Мала Азія, IV ст.) за ініціативою єпископа Василя Кесарійського. У 787 р. подібний заклад відкрився при соборі у Мілані. Тривалий час він залишався єдиним у Європі, і лише у XIV ст. кількість подібних установ збільшилась до тридцяти. Вже на той час там не лише піклувалися про дітей-сиріт, але й вели профілактичну роботу: допомагали матерям, запобігаючи відмові від дитини, передавали дітей у родини, переважно селянські, здійснювали контроль за рівнем їх виховання [2, 17].

Виникнувши у Стародавньому Римі усиновлення отримало і суто юридичну форму, яка згодом через Візантію перейшла до іншого християнського світу. На період формування давньоруської централізованої держави (X ст.) Візантія, враховуючи її вдале геополітичне положення відносно Києва, беручи до уваги вже сформовану політичну і правову систему, розвиток економічних відносин, активні дипломатичні зв'язки між двома державами протягом X століття і єдину релігію, мала визначний вплив на процес державотворення Стародавньої Русі.

Усиновлення як “штучне синівство”, як прийом “стороннього” до складу родини відбувалось на території Стародавньої Русі ще в часи язичництва. У VIII – IX ст. відбувся перехід до малої родини, яка складалася з подружжя і дітей. Після цього обов'язок турбуватися про добробут малих дітей покладался вже не на общину, а на батьків дитини. Після смерті батьків обов'язки турботи про дітей, що були позбавлені батьківського піклування, їх утримання та виховання, покладалися на опікунів, які призначалися громадою [2, 17–18].

Основним і найважливішим джерелом тогочасного українського права було неписане звичаєве право, що створилося шляхом постійного дотримання протягом віків народних звичаїв та підпорядкування звичаєвим правилам суспільного життя й побуту. Вчинок як зовнішня форма вияву звичаєвого права мала настільки ж важливе значення, як і писана форма закону, тому зовнішній вияв звичаєвого права супроводжувався особливими обрядами, завдання яких полягало в тому, щоб шляхом різноманітних зовнішніх актів зафіксувати в народній пам'яті даний правовий звичай. Порушення або невиконання звичаєвих обрядів вважалося порушенням норм звичаєвого права. Саме з цих причин практично не існувало процесуального акту чи інституту, які б не мали свого ключового обряду-символу.

Інститут усиновлення не став виключенням з цього правила і тому в основі процедури усиновлення були норми звичаєвого права та обряди, що імітували народження дитини. Починаючи з часів Київської Русі

наслідування акту народження практикувалося в деяких обрядових дійствах: жінка лягала в постіль, охала й стогнала, вимовляла відомі молитви й на закінчення обряду усиновленого пропускали попід сорочкою породіллі. Така процедура називалася “перодження”. Інколи на мниму породіллю навіть надягали сорочку, забруднену кров’ю.

Приймати в сім’ю сироту, як правило, могли люди літні, коли їм вже було важко справлятися з господарством або коли вони не мали спадкоємців. Прийнятий у сім’ю повинен був вести господарство, шанувати своїх нових батьків, а також був зобов’язаний їх поховати [3, 26].

Отже, якщо раніше усиновлення мотивувалося потребою зберегти чисельність, міцність громади, то згодом все очевиднішою стає інша мета усиновлення – мати спадкоємця, що поминав би душі бездітного чоловіка і жінки. Це був своєрідний відгомін стародавності, оскільки в пору християнства турботу про душу покійного можна було доручити церкві, а в язичницькі часи приношення йому пожертв складало винятковий обов’язок його дітей.

Разом з тим при усиновленні враховувалися інтереси не тільки усиновителя, але й осіб, що усиновлюються, особливо тих, хто втратив власну родину, оскільки тільки через усиновлення особи, що були позбавлені батьківського піклування, отримували належний догляд та сімейне виховання.

Іншою формою підтримки сироти була общинна, мирська допомога, коли дитина переходила з будинку в будинок на утримання. Громада могла призначати дітям-сиротам “громадських” батьків, що брали їх на свій прокорм. Але якщо сирота мав господарство, громада протидіяла усиновленню. Такі сироти називалися “вихованцями”, “годованцями”. В першу чергу це було пов’язано з захистом майнових інтересів дітей, що були позбавлені батьківського піклування.

За доби Київської держави діяла надзвичайно важлива пам’ятка українського права – Руська Правда. Ця пам’ятка права є збіркою норм звичаєвого права та княжих

уставів, складена в XI – XII ст. (найдавніший список, що зберігся, походить із кінця XIII ст.). В Руській Правді були зосереджені цивільні норми, що торкалися речового, родинного, спадкового права; інститутів опіки, зобов’язань; було значно розвинуто інститути торговельного права, торговельного кредиту тощо.

Руська Правда не виділяла норми щодо регулювання усиновлення, на відміну від опіки. Турбота про дітей, позбавлених батьківського піклування, покладалась на опікунів [11, 156]. У тексті Руської Правди вперше з’явилася згадка про опіку. Так, у Розширеній редакції Руської Правди йдеться про те, що після смерті батька опікуном малих дітей ставав хтось з найближчих кровних родичів або вітчим, якщо мати виходила заміж вдруге [10, 66–67]. Опікуну передавалося у тимчасове користування рухоме й нерухоме майно неповнолітніх. Така передача обов’язково відбувалася у присутності свідків. Опікун мав право розпоряджатися майном, що знаходилося під опікою, та отримувати і привласнювати прибуток від нього, але після закінчення терміну опіки був зобов’язаний повернути все отримане під опіку майно особі, яка знаходилась під його опікою [1, 456].

Для правової системи Київської Русі характерним було те, що публічною владою наділялися не чиновники, а члени суспільства. Після хрещення Русі (988 р.) церква поступово почала брати на себе те, що раніше регулювалось звичаєвим правом. Все більшого поширення набирали норми християнської сімейної моралі.

Усиновлення здійснювалося церквою за допомогою особливого акта, що виходив від церковної влади. Воно освячувалося особливим церковним обрядом, який називався “слинотворення”. Для того щоб усиновлення мало силу, воно підлягало ствердженню єпархіальним архієреєм при дотриманні визначеного церковного обряду. Такими були вимоги, що пред’являлися до усиновлення нормами візантійського права, під впливом яких тоді знаходилася Русь.

З літописних матеріалів відомо, що система соціальної опіки була головною

прерогативою київських князів. Великий князь Володимир I доручав надавати допомогу сиротам, піклування і нагляд за ними турботам духовенства (996 р.). Турбувався він про покращення їх життя і сам роздавав велику милостиню. Прагнучи розвинути благодійництво, надати йому організованого характеру, князь Володимир у 996 р. видав Устав, в якому згідно з релігійними настановами доручав духовенству і церковним структурам опікуватися лікарнями, притулками для самотніх людей, жебраків, сиріт та інших осіб, які потребували такої опіки.

Великий князь Ярослав заснував сирітське училище, в якому доглядав і навчав на своєму утриманні 300 юнаків. Допомогали сиротам також князі Ізяслав та Всеволод Ярославовичі. За їх правління був широко відомий єпископ Переяславський Єфрем, який побудував для бідних і сиріт лікарні, призначив їм медиків, встановив, щоб на території усієї країни хворих дітей доглядали і лікували безкоштовно.

Найбільше піклувався про сиріт внук Ярослава Мудрого Володимир Мономах, який у своїх “Повчаннях” заповідав допомагати приниженим і ображеним, захищати сиріт і не забувати вдів. В своїй Духовній дітям він заповів захищати сироту, закликав: “Всього же паче убогих не забувайте, но елико могуте по силе кормите, снабдите сироту” [7, 237–246].

Сестра його, Ганна Всеволодівна, заступала в Києві училище для дівчат, яке не тільки утримувала на свої кошти, але й сама учила таких дівчат читати, писати і різним ремеслам, які могли знадобитися у їх подальшому житті.

Турбота про дітей-сиріт у той час була приватною справою князів або покладалась князівською державою на церкву. І здійснювалась вона за релігійними, моральними мотивами, розглядалась як обов’язок християн [6, 2].

Список літератури:

1. Антологія української юридичної думки: В 6 т. – К.: Юридична книга, 2002. – Т. 2. Історія держави і права України: Руська Правда.

Заслуговує на увагу факт виховання княжичів так званими “дядьками”, “годувальниками”. Сутність годувальництва полягала в тому, що батьки передавали княжичів на виховання в іншу родину. Діти розсилалися по волостях дуже рано, іноді у 5–7 річному віці.

Годувальник виконував дві функції – наставника майбутнього князя й одночасно виконував функції регента у тих землях, які батько-князь виділив для свого сина. Соціальна суть годувальництва полягала в тому, що великий князь, передаючи у володіння дітям міста й містечка, намагався зміцнити штучну родинність; з іншого боку, батьки недостатньо знали власних дітей, а брати – один одного, що робило більш жорстокою боротьбу за княжий стіл.

Отже, відповідно до руського звичаєвого права, було передбачено різні процедури усиновлення, що зберігалися довгий час, а саме:

- ✓ обряд фіктивного народження. Імітувати пологи міг і чоловік. Вважалось, що обряд, що імітує пологи дитини чоловіком, супроводжував усиновлення ним дитини;

- ✓ одруження з вдовою брата;

- ✓ фактичний прийом усиновленого до будинку;

- ✓ особливий договірний акт між усиновителем і особою, що усиновлюється.

Таким чином, стає очевидним, що усиновлення було відоме ще тоді, коли існувала древня родина з патріархальним батьком сімейства на чолі, до якої однаково входили і діти, і прийняті в родину (приймаки) з чужої родини. Так започатковувались перші ознаки прояву владної турботи над дітьми-сиротами, хоча постійного й послідовного характеру вони не мали.

2. *Артюшкіна Л.М., Полянничко А.О.* Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект) – Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2002.
3. Історія, теорія і практика соціальної роботи в Україні: Навч. посібник. – Луганськ: Альма-матер, 2005.
4. *Логвінова М.А.* Усиновлення (удочеріння): національні та міжнародно-правові аспекти. – Івано-Франківськ: Плай, 2000.
5. *Орач Є.М., Тищик Б.Й.* Основи римського приватного права: Навчальний посібник. – Львів: Ред.-вид. відділ ун-ту, 2000.
6. *Ошанин М.* О призьреніи покинутыхъ детей. – Ярославль, 1912.
7. Полное собрание русских летописей. – Репр. воспроизв. изд. 1926-1928 – М.: Языки русской культуры, 1997. – Т. 1. Лаврентьевская летопись.
8. *Соколовъ И.И.* О византизмъ въ церковно-историческомъ отношеніи. – Спб, 1903.
9. *Соколовъ И.И.* Усыновление и его отношение къ браку въ Византии и на современномъ греческомъ востоке. Историко-правовой очеркъ. – Спб, 1910.
10. Суд Ярославль Володимирч Правда Руськая. Россійское законодательство X–XX веков. [Тексты и комментарии]. – В 9 т. – М.: Юрид. лит., 1984. – Т. 1. Законодательство Древней Руси.
11. *Юшков С.В.* Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение. – М.: Зерцало, 2002.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена дослідженню умов і необхідності виникнення інститута усиновлення в Україні. В результаті дослідження вивчені основні аспекти рішення проблем правового забезпечення содержания і виховання дітей-сирот і дітей, оставшихся без попечения родителей. Стаття содержит комплексний аналіз теоретических і практических вопросов, связанных с правовым регулюванням отмеченных проблем. С этой целью рассмотрены исторический опыт і практика при решении данных вопросов, а также проанализирована действующая на тот момент нормативно-правовая база в сфере данного исследования.

SUMMARY

The article is devoted research of conditions and necessity of occurrence of institute of adoption for Ukraine. As a result of research the basic aspects of the decision of problems of legal maintenance of the contents and education of children-orphan and children without parental support are studied. The article contains the complex analysis of the theoretical and practical questions connected with legal regulation of noted problems. Historical experience and practice are with that end in view considered at the decision of this points in question, and also the is standard-legal base active at that point in time in sphere of the given research is analysed.

*Рекомендовано кафедрою цивільного,
господарського права та процесу*

Подано 16.09.08